

Erős Vilmos: Történelem és filozófia (...és antiszemitizmus): Mályusz Elemér szellemtörténeti 19. százada

(Forrásközlés és interpretáció)

Mályusz Elemér az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek első felében előadássorozatot tartott középiskolai tanárok részére az újkori magyar történelem legfontosabb kérdéseiről.¹ Az előadás-sorozat egyik legfontosabb jellegzetessége, hogy Mályusz összességében a szellemtörténet jegyében ad egy összefüggő képet a jelzett időszakról, s a szellemtörténet-et jelöli meg egyfajta hitvallásaként a szegedi egyetemre történő nyilvános rendes tanárrá történő kinevezésekor tartott előadásában is.² Mályusz szellemtörténetéről való átfogó felfogását jelen sorok szerzője egy nagyobb tanulmányban elemzi, azonban ennek egyfajta előtanulmányaként érdemesnek tartja közzé tenni Mályusz 19. századra vonatkozó két előadásának egyikét, amely jelentős tekintetben árnyalja, megvilágítja Mályusz 19. századra vonatkozó eddig ismert képét.³

Ezzel összefüggő elmélkedései, reflexiói az 1920-as évek második felére (tehát majdhogynem a történész pályafutásának kezdetére) nyúlnak vissza. Ezen, a szellemtörténet jegyében fogant „öneszmélési” folyamat első jelentősebb darabja a szegedi előadásainak⁴ említett bevezetése, amely - jellemző módon - kifejezetten szellemtörténeti folyóiratban, a Zolnai Béla által szerkesztett Széphalomban jelent meg, 1930-ban. Előadásának címe „Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásában”, s Mályusz itt világosan kifejti (többek között Dilthey-re és Troeltsch-re hivatkozva, rájuk nyíltan vagy áttételesen utalva)⁵, hogy legfontosabb „irányelve”, tehát vezető gondolata a magyar történelem tanulmányozásánál a „világnézetek” szerepének vizsgálata. Azaz – Dilthey nyomán⁶ – a történelem fő mozgatórugójának egyértelműen a világnézetek kialakulását/megformálódását, fejlődését, egymással folytatott a vezető szerepért folytatott harcát és küzdelmét tartja. Egyértelműen Troeltsch hatása a relativizmus problémája,⁷ amelyet Mályusz

¹ Az előadásokhoz lásd Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk. Soós István. Bp. 2021. 213–214. Melich János felkérő levele az előadások megtartására MTA KIK Kt., Ms 6547/154. A levél keltezése: Bp., 1927.május 21.

²Lásd Mályusz Elemér: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. *Széphalom*, 4. (1930), 295-300. Újból megjelent In: Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Szerk. Soós István. Bp., 2003. 467–472. (A következőkben az utóbbi oldalszámait idézem.)

³ Lásd MTA KIK Kt., Ms 6547/157. 1–15.

⁴ Lásd ehhez részletesebben pl. Mályusz: *Visszaemlékezések*. 227–232.

⁵ Lásd Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál.

⁶ Dilthey-hez lásd Kornis Gyula: *Dilthey Történetiszemlélete*. Bp., 1913. Illetve a későbbi jegyzetek.

⁷ A Széphalomban megjelent tanulmányában írja Mályusz:

„Mint ismeretes, ez a szellemtörténeti felfogás azt vallja, hogy nemcsak a művészeti stílusok, tehát pl. a gótika vagy a barokk, nyúlnak vissza szellemi, világnézeti talajba, hanem azt is bizonyítja, hogy nincs külön gazdasági élet, alkotmány, irodalom, tudomány, jogélet, amelyek maguktól keletkeznének és önálló életet élnének, hanem mindezek az emberi szellem tevékenységének a megnyilvánulási területei. Vagyis az emberi lélek, a szellem nyilatkozik meg a gazdasági fölfogásban, ez teremt előbb eszményt államról, társadalomról és építi azután azokat fel, s ugyanez keres kifejeződést művészetben, irodalomban, tudományban egyaránt. A történetírásnak ez az új, modern iránya alkalmas arra, hogy segítségével ne csak új szempontú rekonstrukciót kíséreljünk meg, hanem hogy a mai ember érdeklődését kielégítő előadásával a történeti gondolkodást elmélyítsük, s a *historizmust* (kiemelés az eredetiben – E.V.) kulturális életünkben játszott régi jelentőségét szerezéséhez visszajuttassuk. Természetes, hogy ha e módszer követelményeinek eleget óhajtunk tenni, akkor többé nem elégedhetünk meg a politikai történelem eseményeinek regisztrálásával, az események okainak száraz egymáshoz fűzésével, hanem arra kell törekednünk, hogy a történelemből a magyarság világnézet-változásait állapítsuk meg; azaz, hogy

is (a német történész-teológus-filozófus nyomán) a historizmus egyik leginkább nyomasztó következményének tart. Mályusz meglepő kijelentése itt (s látszik ebből, hogy időközben a híres-hírhedt „Vörös emigráció”-ján is dolgozott), hogy a világnézetek sorában említi, sőt saját korában ezt tartja az egyik fő meghatározónak, az orosz, bolsevik világnézetet is, s egyetemi tevékenységének egyik nyilvánvalóan elemi célja az ezzel szembeni harc, küzdelem.⁸

Mályusz mindezen hitvallás/”ars poetica” nyomán⁹ tartja meg mind egyetemi előadásait pl. a gótikáról, felvilágosodásról, stb., mind pedig szóban forgó előadás-sorozatát is, amelyet a középiskolai tanároknak tartott, egyfajta továbbképzés, de jelentős mértékben indoktrináció keretében is. Utóbbi előadások egyik jellegzetessége az, hogy a szellemtörténeti kategóriákat, azaz a világnézeteken, azok változásán, egymással folytatott küzdelemnél alapuló felfogását társadalomtörténeti megközelítéssel egészíti ki, sőt egyenesen mindennek társadalomtörténeti alapra történő helyezését követeli és kíséri meg. Egyik legfontosabb ezzel kapcsolatos megállapítása az pl. hogy a köznemesség 15. századi és 16. század eleji vezető szerepe után a 17. században a főnemesség hatalma kerül ismét előtérbe, s ez a társadalmi háttere a szerinte reakciós barokknak a 17-18. századi Magyarországon.¹⁰ A felvilágosodás sajátos szociológiai támasza a 18. század második felében/végén ismét megerősödő köznemesség, amely a modern polgári, európai értékeket tükröző reformoknak is társadalmi bázisa.¹¹

Lényegileg a szellemtörténeti kategóriák, leginkább a világnézet-tan (Weltanschauungslehre), illetve a világnézetek változásáról, egymással folytatott harcáról/szembenállásáról vallott felfogás határozza meg/szorítja keretek közé Mályusznak a 19. századról vallott felfogását, amelynek több eleme ismeretlennek tűnik a Mályusz-szal kapcsolatos irodalomban. Különösen két fejezetet, illetve előadást emelnék ki ezzel összefüggésben, amelyek a korábban már említett, s az 1936-ban alapvetően összegzett, középiskolai tanároknak tartott előadás-sorozat részei/darabjai, amelyeket

történelmünket így módon mint a magyar szellem alkotását, megnyilvánulási formáját fogjuk fel.” Lásd Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. 469.

⁸ Lásd Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. 467.

⁹ De ez a hitvallás részben 1936-os előadásában is felbukkan. Lásd Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései*. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás. Kecskemét, 1936. 11.

„Csak néhány legismertebb nevet említek. Protestáns volt J. Burckhardt bázeli művészettörténész, aki az olasz renaissance képét festette meg, A. Harnack, a nagy dogmatörténész, aki az öskereszténység hitelveire és azoknak a középkori teológiával való összefüggésére végzett kutatásokat, H. v. Eicken, aki legelsőnek írt egy hatalmas terjedelmű munkát a középkori világnézet történetéről, W. Dilthey, a történetfilozófus, aki főleg a felvilágosodás és a romanticizmus történetével foglalkozott és feltárta az összefüggéseket a renaissance és felvilágosodás közt, E. Troeltsch, aki a keresztény egyházak, a középkori és protestáns egyházak, sőt szekták társadalomtanait hüvelykezte ki, t. i. hogy milyen felfogást vallottak időnkint a társadalmi rendről s a ki feltárta a nagy különbséget a XVI-XVII. századi ún. óprotestantizmus és a XVIII-XIX. századi újabb közt, azután Max Weber, a heidelbergi szociológus, aki a vallásnak és a gazdasági rendnek az összefüggéseit vizsgálva, arra az eredményre jutott, hogy a kapitalista szellem kialakulásában döntő szerepe volt a genfi kálvinizmusnak s aki a vallásszociológia terén máig a legmaradandóbb alkotásokat hozta létre.” (Látható tehát, hogy a Mályusz által felidézett gondolkodók mindannyian protestánsok és szellemtörténészek.)

Ugyanakkor Mályusz már felveti a szellemtörténettel szemben a helytörténet és így a népiségtörténet szükségességét is, itt a protestáns szempontokat hangsúlyozva. Lásd MTA KIK Kt, 6547/160. 161.

¹⁰ Lásd MTA KIK Kt., Ms 6547/155.

Valamint Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Szerk. Soós István. Bp., 2002

¹¹ Lásd Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok* 57-58 (1923-1924) 17-75. (Újból megjelent In: *Klió szolgálatában*. 425-463.) Uő: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790-1795*. Bp., 1926.

Mályusz valószínűleg több alkalommal is megismételt, illetve kiegészített az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek első felében.¹²

Az első előadás szövegét a következőkben közlöm¹³ (visszaemlékezéseinek tanúsága szerint maga Mályusz is ezt tartotta az egyik leginkább kiérleltnek és kidolgozotttnak, legalábbis a legkevésbé „alkalminak.”¹⁴)

Az előadás első részében Mályusz azt fejtegeti, hogy ha a korábbi időszak történeti módszereit követné, akkor főleg az első világháborúra összpontosítana, annak lefolyására, közvetlen előzményeire, következményeire, stb. s így referátuma lényegében a politika-történet/politikai eseménytörténet – „histoire événementielle” – keretei között mozogna.¹⁵ Ő ezzel szemben modernebb történeti módszert kíván alkalmazni, amelyet bevallottan és nyíltan a szellemtörténetben talált meg, s így egész előadása a szellemtörténet melletti nyílt hitvallás.¹⁶ Ennek képviselői közül leginkább Tönnies, Vierkandt és Spranger nevét és műveit idézi fel, Troeltsch és mások azonban – közvetve – szintén megjelennek.¹⁷ Mályusz ugyanis előadásában röviden összefoglalja a korábbi korszakokra vonatkozó, fentebb már említett értelmezését és értékelését, pl. a reneszánszsal, vagy a felvilágosodással összefüggésben, s a 19. század fejleményeit alapvetően ezekből vezeti le.¹⁸ A századból magából mindenekelőtt a liberalizmus és az individualizmus, valamint ezekhez szorosan kötődve a racionalizmus és a pozitivizmus fő gondolatait elemzi, illetve mutatja be. (A liberalizmust a Croce-hívő Ruggiero¹⁹ és pl. Dékány István alapján, az előadás végén tett megjegyzései szerint.)²⁰

Némi inkonzekvencia talán, hogy Mályusz kevésbé elemzi a romantikát²¹, pedig saját korában, azaz a két világháború közötti időszakban/pontosabban az 1920-as években a legfontosabb szellemi áramlatként a neoromantikát jelöli meg, amely nyilvánvalóan a 19. századi romantika újbóli feléledése/remake-je, s amelyet Mályusz 1928-as tanulmányai szerint („Kossuth működésének társadalmi háttére”, „Értelmiségünk és a neonacionalizmus”)²² némileg „dodonai” módon értékeli. (A problémára még

¹² Lásd MTA KIK Kt., Ms 6547/156–157.

¹³ Lásd a következők.

¹⁴ Mályusz: *Visszaemlékezések*. 214. A szóban forgó előadásokról így ír Mályusz:

„Egyszerű kompilációnál aligha sikerült többet nyújtanom. Kívéve első előadásaimat. Ezekben megpróbáltam a századfordulót és korunkat szellemtörténetileg, azaz a világnézetek rendjében elhelyezni. Troeltsch, Dilthey, Meinecke olvasása nyomán kibontakozott nézeteimet igyekeztem rendszerezni. A felfogás, hogy a reformáció és ellenreformáció mint a középkor folytatása, a felvilágosodás mint az újkor kezdete mint előbb a magam számára, most hallgatóimnak volt meglepő, az egyes korszakok lényegének megértésére, a róluk szóló nézetek konfrontálása pedig legalábbis elgondolkozásra biztathatott. Ezzel ugyan alaposan eltértem feladatamtól, amelyet megbízó levelem így fogalmazott meg: 'A legújabb kor történetének a középiskolai tanterv szempontjai szerint való áttekintése', de, mint az történni szokott, a hallgatók ezt az elhajlást – dicséretükre legyen mondva – egyáltalán nem vették rossz néven.”

Ezeket a nézeteket Mályusz szóban forgó előadásaiban részletesen kifejti.

¹⁵ Lásd az alábbiak.

¹⁶ Ua.

¹⁷ Ua.

¹⁸ Ua.

¹⁹ Lásd ezekhez a későbbi, Mályusz szövegéhez fűzött jegyzetek.

²⁰ Egyéb megjegyzések lásd még az alábbi forrásközlémény.

²¹ A romantika hatalmas irodalmából lásd pl. Jacques Barzun: *Berlioz and the Romantic Century. I-II*. New York and London, 1950. (Sok tekintetben szellemtörténeti szempontból.)

²² Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttére. *Napkelet* 6 (1928) 3. sz. 166–183; Uő: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. *Napkelet* 6 (1928) 4. sz. 291–295.

A politikai romantika alapvető Szekfű Gyula „Három nemzedék”-ében, aki a példaképnek tekintett Széchenyit ebben a szellemben és ezzel a kategóriával értékeli. Mályusz gondolataira mindennek nagy hatása lehetett, a romantikát több vonatkozásban ennek alapján értelmezte. Lásd Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.

visszatérek, a „dodonai” minősítés itt azt jelenti, hogy Mályusz ezt az 1920-as évek szükségszerű jelenségének, illetve a Klebelsberg által fémjelzett „neonacionalizmus” szellemi háttérének/bázisának tartja. Ugyanakkor már felvillantja ennek esetleges korszerűtlenségét, új eszmék és társadalmi gondolatok szükségességét, amelyet Mályusz a protestantizmus segítségével, arra támaszkodva tart véghez vihethetőnek.

A másik előadás²³, amelynek szövegével itt foglalkoznánk, lényegében azonos a végül a Napkeletben megjelent „Kossuth működésének társadalmi háttére című tanulmánnyal, bár jelentősnek mondható eltérések is vannak a két szöveg között, ezek némelyikét jelzem is a következőkben.²⁴ Az előadás lényege, s így kiegészítése vagy egyenesen pendant-ja az előzőkben jelzett szellemtörténeti fogantatású narratívának, hogy Mályusz – itt is folytatva a korábbi időszakok társadalomtörténetére vonatkozó fejtegetéseit – a 19. századi magyar társadalom fejlődésével összefüggő nézeteit fejti itt ki.²⁵ Ezek többnyire meghosszabbításai az előzőkben már szintén utalt fejtegetéseknek („A reformkor nemzedéke”, „A magyar polgárság a francia forradalom időszakában”, stb.)²⁶, s Mályusz fő mondanivalója, hogy – Széchenyivel ellentétben – a szóban forgó időszakban helyes Kossuth politikája, aki a köznemességre támaszkodva próbálta megvalósítani a társadalmi haladásra, a modernizációra és a nemzeti függetlenség kivívására vonatkozó politikai programját. A köznemesség, különösen annak felső, elit, európai műveltséggel rendelkező rétege ugyanis mindig kész volt e program támogatására.²⁷ Mályusz többek között Nyíregyháza²⁸ példáját hozza fel ennek bizonyítására, amelynek lakói, „polgárai” főképpen beköltöző nemesek voltak, akik a 19. század első felében önerőből megváltották földesúri szolgáltatásaikat, megszabadultak a földesúri hatalomtól és így kiharcolták autonómiájukat.²⁹ A magyar fejlődés fő jellegzetessége tehát általában a köznemesség vezető politikai szerepe volt, amely azonban nem rendelkezett vállalkozói, kapitalista tehetséggel/vénával, s Mályusz szerint az ideális fejlődés, alternatíva az lett volna (amelyre Kossuth idején reális lehetőség volt), hogy a politikai tapasztalatokkal rendelkező nemesség és a gazdasági tehetséggel megáldott polgárság egymással karöltve egy optimális, az európai felzárkózást célul kitűző polgárságba olvad össze.³⁰ Mályusz szerint azonban a 19. század második felében mindezt az alapvetően Galíciából (de más területekről is) bevándorló zsidóság tette lehetetlenné és így tönkre, az újabb kori magyar társadalmi fejlődés fő rákfenéje, és így a problémák (1919) fő előidézője a zsidóság volt.³¹ Mályusz e heveny és akár útszélinek is minősíthető antiszemitizmusa több egyéb, ebben az időszakban (és később is) megjelent tanulmányában, írásában is jelentkezik, a szóban forgók

²³ Lásd MTA KIK Kt., Ms 6547/156. 1–35.

²⁴ Lásd az alábbiak.

²⁵ Lásd MTA KIK Kt., 6547/156.

²⁶ Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok* 57–58 (1923–1924) 17–75. (Újból megjelent In: *Klió szolgáltatásban*. 425–463.) Uő: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*.

²⁷ MTA KIK Kt., Ms 6547/155/51–52. (A szóban forgó kézirat utolsó lapja számozatlan, de nyilvánvalóan az 52. lapról van szó.)

²⁸ Lásd erről még például erről Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Bp., 1982.

²⁹ Lásd ehhez még Mályusz Elemér: A nyíregyházai centenáriumhoz. *Társadalomtudomány*, 4 (1924) 6. 22–24.

³⁰ Lásd ehhez még Miskolczi Ambrus, „...igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában, I. rész, 2000 (2012) 9. 11–26.

³¹ A zsidó-kérdésről általában lásd Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Bp., 2001.

(„Kossuth működésének társadalmi háttéré”, „Értelmiségünk és a neonacionalizmus”) mellett pl. nagyszabású, német nyelvű összefoglalásában, a „Geschichte des Bürgertums in Ungarn”-ban³² (erről Hajnal István írt roppant elismerő recenziót a Napkeletben)³³, de a végül botránykővé váló „Vörös emigráció”-ban, illetve egyéb későbbi műveiben, például „A magyar történettudomány”-ban is, amelyekre még visszatérek.³⁴ Ami Mályusz szóban forgó előadását a szellemtörténettel összeköti az – egyebek mellett – az, hogy a zsidóság magyar társadalmat porlasztó, szétromboló jellemének bemutatását Werner Sombart³⁵-ra, közelebbről annak híres-hirhedt művére, a „Der moderne Kapitalismus”-ra³⁶ hivatkozva

³²A tanulmányról ismertetés lásd Hajnal István: Értekezések. *Napkelet*, 6 (1928) november, 689–690. Mályusz tanulmányáról 690. (Mályusz antiszemita kijelentéseire csak egy mondatban utal. Láthatólag nem probléma számára, sajnos.)

³³A német nyelvű tanulmányban tanulmányban olvashatjuk a következőket:

„Mit einem Wort: das Bürgertum übernahm voll und ganz die Abneigung des ungarischen Adels gegen den Handel. Die schädlichen Folgen kamen nach dem Siege des Liberalismus gewaltsam zum Vorschein. Das Bürgertum war zu schwach, im Wettkampf mit dem Judentum den Sieg erringen zu können. [...]”

Es fühlte die Gefahr, welche ihm Vernichtung drohte. Ein unauslöschlicher Hass führte es gegen die Juden, welcher zuerst als die Reaktion gegen die jüdenfreundliche Politik Josefs II. im Jahre 1790 erschien, dann nach dem Siege der Revolution von 1848, sich in blutigen Verfolgungen offenbarte.[...] Diese elementarischen Excesse zeigten zwar, dass das Bürgertum die Gefahr klar gesehen hatte, aber sie konnten seinen Untergang nicht verhindern. Das ungarische Bürgertum musste in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts seinen Platz dem Judentum überlassen; keiner seiner Mitglieder konnte sich bis zur Geldaristokratie aufschwingen, die Führer des ungarischen Wirtschaftslebens sind fortan ausschliesslich Juden. Die Nachkommen der alten Bürgerfamilien flüchteten in die Staatsämter oder verarmten immer mehr.”

Mályusz Elemér: *Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 20 (1927) 356–407. 405.

Mályusz egyéb tanulmányokban is átfogó képet ad a magyar társadalom fejlődéséről, amelyekben a köznemesség vezető szerepét állítja a középpontba. Ezekben a zsidóság negatív szerepéről már nem beszél. Lásd pl. Uő: *Traits orientaux et occidentaux de la société hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie* 10 (1941) 409–436.

³⁴Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bp., 1942. Új kiadása MáriaBesnyő-Gödöllő, 2008.

Soós István: Szekfü Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfü Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor, a szerkesztő munkatársa Nagy József Zsigmond. Bp., 2011. 238–250.

³⁵MTA KIK Kt., Ms 6547/157. Sombarta Mályusz a felvilágosodásról tartott előadásaiban is hivatkozik. Lásd Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. 76.

³⁶Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart. 2 Bde, München-Leipzig, 1902. (Utána még számos kiadása is volt a műnek.) Elképzelhető persze, hogy Mályusz Sombartnak egy másik művére utal (pontos hivatkozást ugyanis a műfaj – előadás – miatt nem ad), amely már címében is a zsidóság és kapitalizmus összekapcsolódására utal. Lásd Werner Sombart: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig, 1911. (A lehetőségre Tringli István hívta fel a figyelmemet, akinek ezért ezúton mondok köszönetet.)

Részletek Mályusz előadásából:

„Magyarországon ezt a szót: *zsidó* nem lehet anélkül, hogy a filo-vagy antiszemitizmus árnyát azonnal ne érezzük. Pedig a zsidóság élete történeti objektum, amellyel éppen úgy kell és lehet is objektíven foglalkozni, mint mondjuk a protestantizmussal. A német történeti irodalom hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben van; ott nem kisebb tudós, mint a világhírű Werner Sombart írt a zsidóság történeti szerepéről egy tudományos munkát, oly objektíven hogy sem a filo- sem az antiszemitizmus vádjá nem érheti. Ezt lehetőségessé tette elsősorban a magyarnál műveltebb német zsidóság, amely kiáltja el az antiszemitizmus vádját, mihelyt a zsidóság történetével nem zsidó is foglalkozik.[...] A zsidó oklevéltár szerkesztőinek eljárása és Sombart előadása, aki objektíven beszél a középkori zsidóság uzsorájáról is, mutatja az óriási különbséget a magyar és német közfelfogás között.” MTA KIK Kt., Ms 6547/156. 29. 31.

Tehát Mályusz, bár – önképe szerint – tárgyilagosan kíván beszélni a zsidóságnak a magyar történelemben játszott szerepéről, összességében csak annak uzsorára való hajlamát emeli ki, amely lényegi összefüggésben áll önzésen alapuló általános etikájával. (Ez az önzés/egoizmus mozgatja 1918/1919-ben, sőt az emigrációban is, ráadásul tekintet nélkül az egyes politikai irányzatok – mint például polgári radikalizmus, szociáldemokrácia, kommunizmus – közötti különbségekre. Azaz itt is „A vörös emigráció” koncepciója áll előttünk.) A következők ugyancsak beszédes sorok mindezek vonatkozásában:

„Érthető, hogy az a zsidóság, amelynek semmi kapcsolata sem volt az évszázados rendi étellel, nem törekszik abba beleilleszkedni, hanem az etikájától tanított önzéstől vezettetve (!!!– E.V.), felhasználva a liberalizmus jelszavait, új neki tetsző társadalmat akar teremteni.” MTA KIK Kt., Ms 6547/156. 34.

„Az 1918-i összeomlás s nyomában a proletáriátus kísérlete a hatalom megszerzéséért régi okok következménye volt tehát. Ennek a süllyedésnek a története, az 1848-tól 1918-ig terjedő kornak a társadalomtörténete még sokáig megíratlan is fog maradni, mert ma még csak chaotikus zűrzavart látunk s csak bizonyos, legfőbb vonások vehetők észre, azok a vonások, amelyek 1918-cal szomorú valósággá lettek.” MTA KIK Kt., Ms 6547/156. 35.

teszi meg. Mályusz fejtegetése szerint Sombart világosan bizonyította zsidóság és kapitalizmus összefüggését, amennyiben a zsidóságot, mint önző, egoista, csupán a saját anyagi hasznát, érdekeit néző képződményként ábrázolta.³⁷ „A vörös emigráció”-ban Mályusz azután odáig megy, hogy ezt az önző, felforgató „lelki alkat”-ot, amelyet az anarchista Stirner eszméivel (persze inkább ideológiájával) kapcsolatba hoz, az 1918/19-es szerinte felforgatás, illetve az azt követő öncélú (és így hazaáruló) emigrációs tevékenység fő motívumává teszi, amelyet – természetesen – mind a zsidósággal hoz összefüggésbe. (Mályusz egyébként itt a „hivatásos forradalmár” lelki alkat kategóriáját hívja segítségül.³⁸)

Mindezek alapján, összességében sajnálhatjuk Mályusznak a szellemtörténettől való (bár nem minden tekintetben végleges)³⁹ elfordulását az 1930-as évek közepétől, mert az ennek jegyében készült munkái (sokszor

A Mályusz által bírált mű Magyar Zsidó Oklevéltár I. Szerk.: Friss Ármán. (Weisz Mór közreműködésével.) Bp., 1903. (Monumenta Hungariae Judaica.) A szövegben Mályusz az oklevéltár kiadóját azért bírálja igen erőteljes szavakkal, mert nem adtak ki egy olyan oklevelet (Mályusz szerint tudatosan elhallgattak), amely ezt a zsidókra jellemző, erkölcstelen és magas uzsorát bizonyítaná.

Sombarthoz lásd (persze nagy elfogultsággal) Werner Krause: *Werner Sombarts Weg vom Kathedersozialismus zum Faschismus*. Berlin, 1962.

Valamint Törő László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történelmi munkásságának főbb problémái. Bp., 2020. 53–60. Illetve Helge Peukert: Werner Sombart. In: *Handbook of the History of Economic Thought. Insights on the Founders of Modern Economics*. Ed. Jürgen Georg Backhaus. New York, 2012. 524–567.

³⁷ Mályusz Elemér: A vörös emigráció. *Napkelet* 9 (1931). 2–21, 97–110, 243–250, 329–339, 425–445, 515–539, 623–650, 714–753, 825–837, 901–904, 965–969, 1032–1036. Új kiadása MáriaBesnyő-Gödöllő, 2006/2015. Mályusz műveinek új kiadásairól lásd Erős Vilmos: Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. (Recenzió és reflexiók.) *Valóság* 66 (2023) 12. 16–26.

³⁸ Lásd minderre még Mályusz: *Visszaemlékezések*. 214–223. Mályusz itt is Szekfü hatására utal.

³⁹ A szellemtörténetre ugyanis az antiszemitizmus alapvetően nem jellemző, lásd még minderre jelen sorok szerzőjének másik, Mályusz teljes szellemtörténeti munkásságát elemző, az itteninél nagyobb lélegzetű, készülő tanulmányát. Ebből főként Mályusznak a középkorra vonatkozó szellemtörténeti alapú nézeteit elemző részlet „Geistesgeschichte” and beyond: The Anjou’s in the 20-th Century Hungarian Historiography. (Elhangzott “The Heritage of the Anjou Dynasty in Central Europe” című konferencián. *Krakkó, Jagelló Egyetem*, 2023. Október 19-20.)

A nem végleges elforduláshoz lásd Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp., 1967.

Hogy a szellemtörténetre az antiszemitizmus alapvetően nem jellemző arra világos példa (számos egyéb mellett) Joó Tibor. Joó Tiborhoz legújabban lásd Filep Tamás Gusztáv: *Joó Tibor*. (A szellemtörténet és a magyar nemzeteszme.) Bp., 2019. (Sajnos, a szellemtörténetre vonatkozó nemzetközi irodalom ismerete nélkül.)

Hozzátehetjük: Mályusz maga is úgy vall, hogy a szellemtörténettől való elfordulása miatt történt, mert az nem képes a zsidóságnak a magyar történelemben játszott negatív szerepének bemutatására.

„Ugyanakkor azonban az is nyilvánvaló, hogy a zsidóságnak a magyar történelemben játszott szerepét a régi felfogású szellemtörténet sohasem fogja tisztázni. Ha eddig szemérmesen elfordította arcát a zsidókérdés problémájától, magatartásának – feltehetőleg – elvi okai is voltak. A legnagyobb súllyal bizonyára az a megfontolás esett előtte latba, hogy a magyar művelődést a Nyugat határozta meg s mert az volt a fontos, hogy a nyugati elemek eljutva hozzánk, magukhoz hasonló képződményeket fejlesztek ki, magukhoz hasonlóvá alakították át a magyar életet, egészen közömbös, hogy származásilag, fajilag kik is voltak azok, akik ebben a munkában tevékenykedtek.” Mályusz: *A magyar történettudomány* 37. (Az oldalszám a 2008-as kiadásból.)

Eckhardt Sándor, illetve az általa szerkesztett kötet kapcsán Mályusz könyvében (*A magyar történettudomány*) egyébként világosan bizonyítja, hogy a saját népi nemzet felfogását a náci, hitleri nemzetfogalomhoz tartja közelállónak. Az Eckhardt Sándor által szerkesztett kötet (Úr és paraszt a magyar élet egységében) kapcsán írja a következőket:

„Szerkesztő és munkatársai vállalkozását csak dicséret illetheti, szemléletüket a magáénak vallhatja – ha kutatásaik valamennyi eredményével talán nem is ért egyet – a ’népi nemzet’ gondolatának minden híve. Szemléletük ugyanis gyökeresen eltér a XX. század elején uralkodótól és pontosan megegyezik a mai, a hitleri Németországnak a népről alkotott felfogásával.” Mályusz: *A magyar történettudomány*. 22.

Eckhardthoz lásd Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet*. (Babits Mihály, Szekfü Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról.) Budapest: Napvilág Kiadó, 2001.

A Mályusz által utalt műre lásd *Úr és paraszt a magyar élet egységében*, szerk. Eckhardt Sándor, Bp., 1941. Megjegyzendő, hogy Mályusz egészen rossz helyen keres itt szövetségest, mert Eckhardt Sándor, par excellence szellemtörténészként, ekkor Szekfü Gyula szellemi holdudvarához tartozott, s semmi köze nem volt „a hitleri Németországnak a népről alkotott felfogásához”. Lásd a kötethez még Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus*. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.) Bp., 2022. 100, 230 és passim.

invenciózus, társadalomtörténeti konstrukcióival is, itt jelzett, sok tekintetben megkérdőjelezhető, vagy éppen direkt antiszemita nézeteit persze kivéve⁴⁰) történetírásának legjobb, Európához sok tekintetben közelebb álló elemei közé tartoznak, pl. a politikai eseménytörténet szinte teljes figyelmen kívül hagyásával, de legalábbis háttérbe szorításával.⁴¹ Jellemző ez a 19.századra vonatkozó képére is, amely időszak azonban későbbi történetírásában háttérbe szorul, s elsősorban a középkor, főként annak második fele, tehát a 14-15.század kutatása kerül előtérbe.⁴²

Ugyanakkor az alábbi szövegből, valamint az itt felidézett egyéb anyagokból/forrásokból az is kiderül, hogy Mályusz Elemér a magyar történészek között ritka, majdhogynem egyedülálló filozófiai műveltséggel, olvasottsággal rendelkezett, s talán ez is jelentősen hozzájárult mégiscsak jelentős, sőt egyenesen nagy tekintélyéhez,⁴³ s amely jelen sorok írójának is számottevő meglepetést (és nem kis örömet) okozott a kutatásai során. Ennek alapján nyomatékosan sajnálhatjuk a szellemtörténet háttérbe szorulását további történészi tevékenysége során, amely 1945 utáni periódusára szintén jellemző, de ennek akkor már más motívumai voltak.⁴⁴

Az itt következő forrásközlés elveiről: Mályusz szövegében számos rövidítés van, hiszen a történész mindezt nem publikálásra szánta, hanem – amint erről már esett szó – szóbeli előadásait tartotta ennek alapján. Ezeket a rövidítéseket feloldottam (a bevezetőben idézett egyéb részletekben, valamint a következő lábjegyzetekben is, amelyek az előadás-sorozat egyéb helyeiről származnak). Esetenként Mályusz a szövegben hiányokat hagyott, valószínűleg irodalmi utalásokkal/pontosításokkal kívánta kiegészíteni mindezt, ezeket meghagytam eredeti formájukban, a lényegi mondanivalót nem befolyásolják. Mályusz ma már régiesnek tűnő kifejezéseit – kevés kivételtől eltekintve – a mai helyesírásnak megfelelően írtam át (néhány helyen az eredeti szöveget röviden kiegészítettem – pl. egy lásd betoldással –, ez az eredeti szöveghűséget nem zavarja, kizárólag a megfelelő mondat értelemzavaró hiányosságainak pótlására szolgál). Mályusznak az eredeti szövegben aláhúzott kifejezéseit dőlt betűvel jelöltem. Az eredeti szöveg oldalszámozott, a számozások minden bizonnyal Mályusztól származnak, az alábbiakban és a korábbiakban történő idézetekben ennek megfelelően történtek a jelölések.

Megjegyzendő még, hogy Mályusz eredeti, jelenleg fellelhető szövege kézzel írott, az alábbiakban szereplő cím jelen sorok szerzőjétől származik⁴⁵, valamint az is, hogy az eredeti

⁴⁰ A jelzett zsidóellenes kitételek nyilván nem fogadhatók el, s – persze - nem is tudományosak. A Sombart-ra való hivatkozás is kérdéses, akit egyébként Eckhart Ferenc nem zsidóellenes éllel, de sok tekintetben szellemtörténeti szempontból épített be – gazdaságtörténeti – nézeteibe. Törő: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.”* 53–60.

⁴¹ Lásd Mályusz: *Visszaemlékezések*. 234. Itt arról ír, hogy már Szegeden sem politika történetet kívánt művelni.

⁴² Lásd Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971. Illetve Uő: *Visszaemlékezések*. 375–415.

⁴³ Mályusz szellemtörténészként való értékeléséhez lásd még Szekfű Gyula levele Bíró Sándorhoz, Bp., 1942. április 21. MTA KIK Kt., Ms 4297/258. Szekfű itt arról ír, hogy korábban is inkább Mályusz volt szellemtörténész, nem ő.

⁴⁴ Mindez szöges ellentétben áll Mályusz egyik újabb értelmezésével, amely szerint Mályusznál a szellemtörténet csak „mimikri”. Az itt felvonultatott/megszóltatott források ezt világosan cáfolják, illetve az ötlet megfogalmazója nem hoz semminemű bizonyítékot állításának igazolására. Lásd Gyáni Gábor: A kánonromboló Mályusz Elemér választásai, In: *Konzervatív gondolkodók. Egy Akadémiai ülésszak előadásai*. Szerk. Papp Gábor. Bp., 2016. 215–229. Utóbbihoz kritikusán Erős: *Populus, plebs, rusticus*. 178–179.

Lásd még Erős: *Mályusz Elemér: Visszaemlékezések*.

⁴⁵ Lásd a korábbiakban Melich János felkérő levele az előadások megtartására MTA KIK Kt., Ms 6547/154. A levélben olvashatók a következők: „Nagyságod volt szíves előzetesen készségét kifejezni, hogy e tanfolyamon [a középiskolai tanárok részére 1927. június 23-tól július 21-ig a budapesti magyar királyi Középiskolai Tanárképző Intézetben – E. V.] a következő előadást: *A legújabb kor történetének a középiskolai tanterv szempontjai szerint való áttekintése*, összesen 16 órában megtartja.” Mályusz előadásainak címeiként ennek alapján tüntettem fel az alábbiakban olvashatókat. Lásd még mindehhez a 14. lábjegyzet az előzőkben.

szöveg oldalszámazása és jelenlegi jelzeteivel való ellátása némi levéltárosi „önkényt” tükröz: ugyanis pl. az első rész Ms 6547/155 jelzet alatt 52 oldal terjedelmű, ami nyilván több előadást foglal magában. Az alábbi szöveg egyfajta párhuzamaként tekinthető előadás, amely a 19. század politikai és társadalmi viszonyairól szól 6547/156 jelzet alatt található (35 oldal terjedelemben). A jelenlegi jelzetek szerinti 6547/158 (2 oldal), illetve 6547/159 (3 oldal) anyagok – ugyanebből az előadásból csak töredékek (valószínűleg más szövegek kiegészítései), viszont főként a szóban forgó időszakra vonatkozóan (jelentősebb rekonstruálható mondanivaló nélkül). A 6547/160-as jelzetű anyag szintén egy összefüggő előadás (35 oldal terjedelemben) a magyar településtörténet majdhogynem teljes, tehát a honfoglalástól számított történetéről.

Az előadásokat Mályusz a dokumentumok alapján 1927-ben tartotta először, azonban a későbbi évek során minden bizonnyal megismételte, feltehetőleg javította és bővítette, amit beszúrárok⁴⁶ illetve nyilvánvaló utalások (pl. az 1930-as évre) bizonyítanak. Ahogy erről korábban szó esett az 1936-os kecskeméti előadás – „A történettudomány mai kérdései”- ezen előadások alapján született, illetve – véleményem szerint – éppen ennek, tehát a kecskeméti előadás – alapján a település- illetve a helytörténet-ről szóló előadás a harmincas években, annak is inkább a közepén keletkezhetett, eredetileg nem szerepelt a Mályuszhoz intézett felkérésben.⁴⁷

Mályusz Elemér: Előadások Magyarország újkori történelméről. (Részlet.)(1930 körül)⁴⁸

„Egy oly periódus történelmével, mint amilyen a XIX. század második fele⁴⁹, a világháború előtt a történetírás elég könnyen végzett volna. Akkoriban a történetírás általában egyenlő volt az események feljegyzésével. Ez volt a pozitivisták irány fénycora⁵⁰; ez a történetkutatói irány csak az államot érintő eseményekkel. Háborúkkal és diplomáciai tárgyalásokkal foglalkozott, ellenben a kulturális élet, anyagi és szellemi művelődési jelenségeit kirekesztette érdeklődése köréből. Ha még ma is ez az irányzat uralkodna, nem volna nehéz hat előadásban 1850-től kezdve áttekinteni Európa politikai történetét. Ebben a munkában a legnagyobb nehézséget az anyag óriási tömege okozná. A világháború előtti évtizedek történetére vonatkozólag ugyanis az elmúlt években hallatlan kiterjedésű forrásanyag látott napvilágot. Az egymással szembenálló nemzetek csaknem valamennyi hadvezére és államférfia megírta emlékiratait, pl. Hindenburg és Ludendorff éppenúgy, mint Clémenceau, Wilson, Gray vagy Churchill; Bülow herceg emlékiratait néhány hónappal előbb jelentek meg, s velük a memoárok

A szóban forgó kéziratban egyébként egy előadást (az utolsót) Mályusz címmel is ellátott, amely: A helyi történet jelentősége a történettudományban. Lásd Ms 6547/161. 1-16. Ezt jelen sorok szerzője külön is publikálni kívánja, mert jól illusztrálja a népiéstörténet helytörténeti gyökereit, az egyéb részekben fellelhető antiszemita kiszólások nélkül.

⁴⁶ A beszúrárok több esetben más előadások/szövegek oldalszámaira utalnak, amelyek immár nem beazonosíthatók. A következőkben az ezekre történő utalásokat külön jelzem.

⁴⁷ Lásd Melich János felkérő levele az előző jegyzetben.

⁴⁸ Ms 6547/157. 1-15. A részlet megjelölés a teljes előadás-sorozat egy részletére utal, de a sorozaton belül ez önálló és (gondolatilag is többé-kevésbé) teljes, koherens egység.

⁴⁹ A szóban forgó előadás tehát nem az egész 19. századról szól, hanem csak annak második feléről, talán ezért is szorult háttérbe a romantika (mint világnézet is).

⁵⁰ A pozitívizmushoz lásd későbbi jegyzetek. Mályusz itt inkább, mint az adatgyűjtő, empirikus történetírás letéteményeseként értelmezi az irányzatot.

hosszú sora⁵¹ még koránt sincs lezárva. Ismereteink azonban nem egyedül ezekből a szubjektív jellegű forrásokból gyarapíthatók. Sokkal fontosabbak a hivatalos aktapublikációk. A békediktátumban a franciák hatalmi örülete, elvakult álszenteskedése kimondatta a központi hatalmakkal, hogy elismerik, hogy a világháború felidézői ők s nem az antanthatalmak voltak. Kényszerűségből ezeket a pontokat is aláírták Versaillesban, St. Germainben és Trianonban a legyőzöttek, a történeti igazság elfogulatlan megállapítása végett azonban a németek azonnal hozzáláttak a berlini külügyminisztérium legfontosabb és eddig féltve őrzött, legbizalmasabb iratainak kiadására⁵², hogy így a világ közvéleménye maga állapítsa meg, valóban Németországot és szövetségeseit terheli-e a világháború felidézése. A nagyköveti jelentések, amelyekben Németország szentpétervári, párizsi vagy londoni diplomatai beszámoltak megfigyeléseikről és tárgyalásaikról, a birodalmi kancellár utasításai, vagy a titkos szerződések – pl. a hármasszövetség szövege – azután Vilmos császár feljegyzései az egyes külföldi állampolgárokkal folytatott beszélgetésekről stb. mindez megjelent nyomtatásban „Der grosse Krieg” címen, 40 nagy kötetben. Ennek a sorozatnak az anyaga 1870-től 1914-ig terjed. A németek ellensúlyozására a francia és angol külügyminisztérium is megindított egy-egy hasonló sorozatot, ezek azonban még nem nyertek befejezést. Példájukat követte Jugoszlávia és Ausztria is. A belgrádi állami iratok...kötetben...terjednek, Ausztria pedig meglepetésszerűen tavaly egyszerre dobta piacra...kötetben...⁵³-tól kezdődőleg a bécsi külügyminisztérium iratait, amelyek bennünket is, mint a monarchia másik felét, a legközelebbiről érdekelnek. Mind e példák hatása alatt a magyar tudományos körök is kezdenek foglalkozni azzal a gondolattal, hogy jó volna kiadni a speciális magyar vonatkozású forrásanyagot, amely megvilágítaná pl., hogy igaz-e a szerbek vádja, hogy a magyar agrárius körök állásfoglalása és ebből kifolyólag a magyar kereskedelmi politika volt az oka, hogy Szerbia minden külföldi piacról elzáratván, ha csak nem akart saját zsírjában megfulladni, kénytelen volt erőszakkal is a Habsburg-monarchiát szétrombolni. Tettről lévén szó, mi magyarok vagyunk az utolsók a forráspublikációk sorában, hiszen ma még csak gondolkoznak a hivatalos körök ezen a terven.

Mindezen forráspublikációk alapján nagy irodalom foglalkozik ma már a világháborút megelőző évtizedek történetével. Cikkek és könyvek százaiban próbálják történetírók az egymással ellenkező adatok és állítások hitelességét megvizsgálva a történeti igazságot kideríteni, Amerikában pedig külön folyóirat jelenik meg, mely a háborús felelősség kérdését óhajtván tisztázni, a XIX- és XX. század politikai történetére vonatkozó tanulmányokat közöl. Ezen nagy irodalom és forráspublikációk segítségével lehet már áttekintést nyerni korunkról annak, kinek elég hosszú az élete, mindezt át is olvasni, s az összefoglalóbb művek alapján néhány előadásban mi is megismerkedhetnénk az események legfontosabbjaival és a politikai fejlődés irányvonalaival. S ez nagyon hasznos dolog is volna, mert aktuális

⁵¹ Lásd ezekhez pl. The intimate papers of Colonel House in 4 volumes on the World War. Boston and New York, 1928.

⁵² Lásd ezekhez pl. Mályusz: *Visszaemlékezések*.. 214. Itt hivatkozik a következő munkára:

Grosse Politik der europaeiscgen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten Auswaertigen Amtes. Im Auftrag des Auswaertigen Amtes. Hrsg. Von Johann Lapsius – Albrecht Mendelsohn-Bartholdy – Friedrich Thimme. Reihen 1-15. Baende 1-40. Berlin, 1922-1927.

⁵³ Itt hiányok vannak a szövegben, valószínűleg Mályusz később ki akarta ezeket egészíteni.

szempontból is szükséges, hogy a most felnövő generáció a hozzá legközelebb eső korral legyen tisztában. Ilyen áttekintés helyett mégis mással óhajtok foglalkozni előadásaimban.⁵⁴ A politikai események előadását a két legutolsó órára korlátozom, mivel ma már a törtírás túlhaladt a pozitivista irányzaton⁵⁵ s egy fejlettebb stádiumhoz, a szellemtörténeti irányzathoz érkezvén el, nekünk sem szabad egy immár elavult, anakronisztikus szemszögből nézni a történelmet.

A szellemtörténeti felfogás azt hirdeti, hogy a történetírásnak nem szabad megelégedni az államok sorsára kiható külső események feljegyzésével, hanem az emberiség és az egyes nemzetek egész belső fejlődését meg kell ismertetnie.⁵⁶ Azonban nem úgy, hogy külön veszi tárgyalás alá a gazdasági életet, a jogfejlődést, a társadalmi átalakulásokat, az irodalmat, a művészeti stílusokat, mintha ezek mindegyike külön-külön saját törvényei szerint fejlődő és egymástól független tényező volna, hanem valamennyit egymással szoros kapcsolatban levő elemeknek tekinti, amelyek az egységes fejlődésnek a részei. Ezt az egységet oly módon teremti meg, hogy az emberiség életének minden vonatkozása mögött mint tulajdonképpen mozgóerőt a szellemet tételezi fel s azt mondja, hogy ez a szellem nyilatkozik meg a gazdasági életben, ez teremt először ideális képet az államról s valósítja azt meg, ugyanennek a szellemnek a kifejlődése, megnyilatkozási formája az irodalom, a művészet, ugyanez a szellem szabályozza a társadalmi fejlődést és a jogéletet is. Ez a szellem nem valami elvont fogalom, nem a német romantikusok feltételezett népszelleme, vagy korszelleme. 130 év előtt sokat emlegették a Volksgeist-et és a Zeitgeist-et.⁵⁷ A mai szellemtörténeti irányzat nem egyszerű felújítása ennek. Ha ez volna, nem érdemelné meg a történelem szót, mivel irracionális elemeknek a történésbe való belemagyarázása merénylet magának a történelemnek a lényege ellen. A szellemtörténet nem deduktíve akarja a történelmet megérteni egy feltételezett, előre megkonstruált tényezőből, hatóerőből kiindulól, hanem induktíve, az adottságok vizsgálatából próbálja egy-egy korszaknak a világnézetét megállapítani. Tehát tanulmányozza, kutatja, milyen volt a gótika⁵⁸ vagy a felvilágosodás⁵⁹ korában az emberek felfogása az államról, társadalomról, milyen volt a tudomány, művészet, gazdasági berendezkedés s mindezekből állapítja meg a gótikus vagy aufklaerista

⁵⁴Lásd a korábbi jegyzetek az előadásokról.

⁵⁵ A pozitívizmushoz lásd R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történetiszemlélet a magyar történetírásban I-II.* Bp., 1973. Meg kell itt jegyezni, hogy Mályusz itt azonban nem a pozitívizmus ilyen értelmezésére gondol. Hanem sokkal inkább arra, ami (tévesen) roppant széleskörűen elterjedt a magyar történeti irodalomban (a két világháború közötti időszakban is), amely szerint a pozitívizmus mindenekelőtt tényeket önmagukért összegyűjtő, forrásközlő, interpretációt mellőző iskola lett volna. Lásd ehhez pl. Thienemann Tivadar: *A positivismus és a magyar történettudományok.* *Minerva*, 1 (1922) január-március. 1–28. Mályusz inkább ilyen értelemben használja itt a fogalmat.

⁵⁶ A szellemtörténethez irodalom legújabbán lásd Erős Vilmos: *A szellemtörténet* Debrecenben: Ifjabb Révész Imre. *Aetas*, (2022) 3. 80–98. 94. 91.lj. Itt különösen Lackó Miklós, Miskolczi Ambrus, Percz László, s jómagam, a nemzetközi irodalomból Federic Beiser, Fulvio Tessitore, Michael Čtvrtník műveire utalok.

⁵⁷ Lásd mindezekhez pl. Jóó Tibor: *A korszellem mint történetfilozófiai kérdés.* Bp., 1933. Erős Vilmos: *A 19. századi német historizmus.* *Valóság*, 50 (2007) 12. 1–15.

⁵⁸ Lásd még Mályusz előadásainak kézírata: „Magyarország a gótika korában.” MTA KIK Kt., Ms 6553/2. 1932/3. Az előadásokat a Pázmány Péter Tudományegyetemen az 1930-as években tartotta, de feltehetően már Szegeden megkezdte mindennek alaposabb kidolgozását. Lényegében ennek alapján született Mályusz Elemér: Árpád-házi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére.* Bp., 1933. 341–384. Valamint *Klió szolgálatában.* 73–107.

⁵⁹ Lásd Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában.*; Uő: *Magyar reneszánsz, magyar barokk.* *Budapesti Szemle* 241. köt. (1936) 703. sz. 159–179; 704. sz. 293–318.; 242. köt. 705. sz. 86–104; 706. sz. 154–174.

Lásd mindehhez részletesebben Erős Vilmos: *A Szekfü-Mályusz vita.* Debrecen, 2000. 34–59.

ember világnézetét. Ugyanezt a munkát elvégzi minden korszakkal kapcsolatban s így több összképet szerkeszt meg. Minden korszakból egyet. A képek egymás mellé állítva azt mutatják, hogy az emberiség felfogása, világnézete változott. Nem fejlődött, csak változott.⁶⁰ Ami változott, ami a változások mögött mint cselekvő tényező működött, az maga az ember. Az érző és élő ember dolgozik fantáziájával és két kezével, reá hatnak a különböző tényezők, adottságok s így építi fel részben tudatosan, részben öntudatlanul a maga világát, hogy azután egy következő korszakban azt egészen átalakítsa. Az igazi szellemtörténet így bizonyos áttekinthetőséget iparkodik belehozni a történés milliárdnyi rengetegébe.⁶¹ Nem erőszakkal magyaráz bele soha oda nem tartozott elemeket, nem egyoldalúan szintetizál, hanem szemét mindég az általános fejlődésre függesztve, a lényeget igyekszik kiemelni és ahelyett, hogy elveszne a jelentéktelen adatok felsorolásában, igyekszik rekonstruálni a történés mögötti cselekvő tényezőt, az emberi szellemet.

A szellemtörténet a kulturális élet minden terrénumát figyelembe veszi tehát, éppen mivel szerinte minden jellemző lehet az emberre. Tehát nemcsak a politikai történettel törődik. E tekintetben hasonlít a régi művelődéstörténeti irányhoz.⁶² Eltérés két pontban: 1./ a szellemtörténeti szempontok szerint felépített történeti előadás nem hanyagolja el a politikai történelmet sem, miután az egyes korszakokban más és más volt a hadszervezet és a hadviselés és így még a háborúk lefolyása is jellemző vonásokat nyújthat, s ugyanígy más típusú a diplomáciai harc, az államok egymás közötti érintkezése korszakonként; 2./szemben a régi kultúrtörténettel, nem darabolja szét a művelődés területét külön kereskedelem-, ipar-, ha-, társadalom-, iskolázás stb. történetre, hanem analitikus vizsgálódás közben is keresi a szálakat (sic?!), amelyek ezen speciális stúdiumokat a nagy egésszel összekötik. A módszer közötti különbség talán a legjellemzőbb. Egy Békefi-iskolában⁶³ készült disszertáció pl. megismertette egy-egy korszak kulturális metszetét valamely történeti forrás alapján. Az újabb irányzat éppen úgy felöleli egy-egy korszak művelődéstörténetét, azonban *nem csak* a kimondottan történeti adatok, pl. egy író munkája alapján, hanem az egész számba jövő forrásanyag segítségével. A középkor írója tehát érzi, hogy neki a kor megértéséhez szükséges Aquinói Tamás vagy a troubadur-énekek olvasása és a francia, vagy német katedrálisok⁶⁴ gótikus szobrainak tanulmányozása, miután mindezek ugyanazon szellem alkotásai. Aki a XVIII. század-ot akarja megismerni, az nem mozdulhat meg anélkül, mielőtt Voltaire, Goethe vagy

⁶⁰ Itt Mályusz a „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” Ranke által hangoztatott tételét idézi fel. Lásd Erős: A 19. századi német historizmus. Illetve alapvető, természetesen, Georg G. Iggers: *A német historizmus*. Budapest, 1988.

⁶¹ Itt Max Weber alapvető gondolatai juthatnak eszünkbe. Mályusz és Max Weber kapcsolatához lásd Benda Gyula: *Történelem és szociológia*. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. 77–81.

Max Weberre *Történetelmélet* I-II. Szerk. Gyurgyák János-Kisantal Tamás. Bp., 2006. II. 281–283. és az ott megjelölt irodalom. Illetve Max Weber: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: *Történetelmélet* II. 281–323. Max Webert Mályusz (amint ezt Benda Gyula is bizonyítja) jól ismerte, nagy hatással volt rá, s fel is használta.

⁶² Lásd ehhez pl. Dobszay Tamás-Fónagy Zoltán: *Művelődéstörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor-Ö. Kovács József. Bp., 2003. 387–409.

⁶³ Lásd ehhez pl. Steven Bela Vardy: The Birth of the Hungarian Kulturgeschichte School. In: *Uő: Clío's Art in Hungary and Hungarian America*. East European Monographs. New York, 1985. 35–53.

⁶⁴ Lásd ehhez pl. Georges Duby: *A katedrálisok kora*. Bp., 1998.

Kant és A. Smith⁶⁵ munkáinak szellemével meg nem ismerkedett. Aki a magyar romantika korával foglalkozik, annak Széchenyit éppen úgy kell ismernie, mint a korszak röpiratirodalmát, és teológiai vonatkozású könyveit, miután a templomok szószékeiről mondott prédikációk szintén a kor szellemét lehelik. Azaz a szellemtört. Nemcsak a kimondottan történeti forrásanyagot veszi tekintetbe, hanem azokat az emlékeket és írott munkákat is, amelyeket eddig még az irodalomtörténet is csak egész felületesen intézett el. –

A szellemtörténet így részben régi, részben új. Régi annyiban, hogy eddig is voltak történetírók, akik nem mesterségnek, hanem hivatásnak érezték munkakörük betöltését, akikben megvolt a történeti érzék. Ezek öntudatlanul is, éppen tehetségük folytán, képesek voltak a szintetikus látásra s minden figyelmeztetés nélkül, a divattól sem támogatva, oly munkákat írtak, amelyek a tárgyalt korszakot ha nem is minden vonatkozásukban tárták fel, de mégis az *igazsághoz híven* elevenítették fel. Az új irányzatot a tudatosság jellemzi, ami persze azzal a veszéllyel jár, hogy néhány szempont megismerése után sokan igen hangos szellemtörténészek lesznek, mivel ez a divat. Pl. a magyar szellemtörténetírás – sajnos – alig valamivel több, eltekintve a kivételektől, mint valami modernebb filologizálás.⁶⁶ A kezdet kezdetén álló irányzat a szellemtörténet különben külföldön is. Azok a vonások, amelyekkel lényegét iparkodtam jellemezni, oly kereteket jelölnek, amelyeket még hosszú évtizedek kutatásaival és munkájával kell kitölteni. Nálunk sokan gúnyolódhatnak is az új irányzat felett⁶⁷, mert a divatosság káros hatását veszik észre rajta. Ez azonban nem tarthat vissza bennünket, hogy ne ily, a réginél magasabb fejlődési fokról próbáljuk megismerni a XIX. század 2. felének lényegét, világnézetét. Még attól sem rettenhetünk vissza, hogy e korszakról nincsenek még oly feldolgozások, amelyek a szellemtörténeti metódussal készültek volna. Ennek a következménye persze, hogy előadásaim csak vázlatosak lesznek, csak rámutatnak egy-egy fejlődési irányra, azonban, úgy érzem, Önöknek akik a magyar tanári kar és ezzel a magyar intelligencia elitjét képviselik⁶⁸, mégis szívesebben látott lesz egy kezdetleges vázlat, ha az modernebb színű, mint egy, a régi hagyományos módon alaposan és pontosan kidolgozott előadás-sorozat.

3-4 év előtt hasonló kurzuson ugyanezen tárgyról már tartottam előadásokat.⁶⁹ Akik akkor is részt vettek a kurzuson, azok elnézését kérem, hogy előadásaimban csak részben ismétlem meg az akkor elmondottakat. Ez nem azt jelenti, mintha akkori előadásaimat elvetve, megtagadnám korábbi

⁶⁵ Lásd ehhez pl. Kelemen János: *Az ész képe és tette*. (A történeti megismerés idealista elméletei.) Bp., 2000.

⁶⁶ A szellemtörténet irodalmához lásd a korábbi jegyzetek (benne az itt számba jövő vitákkal is), az újabb irodalomból még említhető Somos Róbert: *Kornis Gyula a filozófus és politikus*. Bp., 2019. (Szintén a nemzetközi irodalom, s így az egész problematika lényegi ismerete nélkül.)

⁶⁷ Lásd *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. Az említett feldolgozások jelentős része utal ezekre a diskurzusokra.

⁶⁸ Amint erről korábban többször is volt szó, Mályusz az előadásokat középiskolai tanároknak tartotta, ezért az itteni kiszólások. Lásd Mályusz: *Visszaemlékezések*. 213–214.

⁶⁹ Tehát jelen szöveg 1930/31 körül készülhetett. Lásd még az előző jegyzet. Amint erről szintén esett szó, ezen előadásai alapján készült Kossuth cikke, valamint 1936-os, Kecskeméten megjelent írása. Az előbbiben – sajnos – útszéli antiszemita kitételekkel, az eredeti szövegben is.

Lásd Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttéré; *Uő*: Értelmiségünk és a neonacionalizmus; *Uő*: A történettudomány mai kérdései.

felfogásomat. Inkább csak iparkodtam, a nulla dies sine linea⁷⁰- elvnek megfelelően, a kor jellemző vonásait világosabban és érthetően összefoglalni. Bár viszont azért is bocsánatot lehetne kérni, hogy egyáltalán merészelek olyan dolgokat is elmondani, amelyek előadása ismétlést jelent. E tekintetben azonban apellálok arra a belátásukra, hogy a technikai tudományok haladhatnak amerikai gyorsasággal, az egyes ember látókörének a bővülése azonban a legjobb esetben is csak a fa növekedéséhez mérhető, amikor évente csak egy-egy gyűrűvel tágul.

A XIX. század világnézetét, lényegét meg akarván határozni, tekintetbe kell vennünk, hogy egyetlen történeti periódus sem vizsgálható önmagában, hanem csak az előző időszakokkal kapcsolatban. Mert ha azt mondjuk, hogy az emberiség történetében a vezető fonal a világnézetek egymásutánja és változása s ha úgy tekintjük, hogy a változás alanya maga az ember, akkor bizonyos, hogy az elmúlt idő nyomot hagy az emberiség gondolkozásában. A múltnak öröksége van, amely egyszerre fokozza az ember energiáját, de egyszersmind bénítja is. Az előző generációk tapasztalatai, szenvedései felvértezik az emberiséget, az átörökölt intézmények viszont ólomsúllyal akadályozhatják az előretörésben. S hogy mindez nem feltevés, nem hipotézis, arra bizonyíték éppen a történelem.

A XIX. század is örökölt a múlttól, még pedig sokkal többet, mint azt gondolnók. Ugyannyira, hogy ha áttekintjük a megelőző év századok világnézet változásait⁷¹, akkor így módon a XIX. század legjellemzőbb vonásai fognak elénk tárulni, még pedig történeti fejlődésükben. De ugyanekkor az előző eltűnt korszakok megszűnő, elhalványuló vonásai negatív arra is rámutatnak, hogy milyen *nem* többé a XIX. század. Így pozitív és negatív sajátságok megállapításával juthatunk közelebb a tárgyalt korszakunk lényegének megismeréséhez.

Általában azt mondhatjuk, hogy az európai keresztény kultúrkör életében két ismételten egymást felváltó szellemi irány állapítható meg.⁷² Az első úgy fogalmazható meg, hogy ez a középkor szelleme, a másik a racionalizmusé. A középkor világnézetét a transzcendens monizmus jellemzi.⁷³ Az embernek az egész élete a túlvilági boldogság elnyerésére irányul. Az üdvözülés biztosítása az ember célja a középkorban s ezért nem tulajdonít a földi életnek semmi értéket sem. Transzcendens, túlvilági célok felé igyekszik, ez a lényeges, ennek van csak szemében létjogosultsága, ezért monisztikus a középkori világnézet. Ennek megfelelően a középkor az egész világot egy óriási, piramis-szerű építménynek képzei el, amely magában foglalja legalul az érzéki, bűnös, természeti világot, fent, a csúcson pedig az örök boldogság birodalmát, az angyalokkal. A piramis-szerű építmény jellegének megfelelően az emberi társadalom egymás felett álló rétegekből áll. Legalul a rabszolgák, azután a szabadság különböző fokain levő jobbágyságok, polgárok, nemesek, lovagok, fejedelmek. Ez az állapot, a társadalmi különbség, az eredendő bűn következménye, amelyet Isten büntetésből mért

⁷⁰ A forrás itt, természetesen, Idősebb Plinius.

⁷¹ Lásd ehhez a bevezetés. Itt is világos, hogy Mályusz a világnézetek változásaiban látja a történelem lényegét, ekkor.

⁷² Lásd ehhez Karl Joel: *Wandlungen der Weltanschauung*. Tübingen, 1928. Joel művét jól ismerték a két világháború közötti időszak magyar történészei.

⁷³ Lásd erről még Heinrich von Eicken: *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*. Stuttgart, 1887.

Mályusz erről a könyvről mintegy 150 oldalas kivonatot készített, amely jelenleg is fellelhető az MTA KIK Kt-ban. Lásd Mályusz: *Visszaemlékezések*. 388. 51.lj.

az emberiségre. E felfogás magyarázza meg, miért lehettek az egyháznak is rabszolgái. A világi társadalom felett van az egyházi társadalom a maga különböző rendjeivel s itt különösen előkelő hely illeti meg az aszkézis elvei szerint élő szerzeteseket. Ezt az egész világot a rend, az ordo gondolata hatja át, amelyet Isten maga közvetlenül állapított meg s amely szerint folyik az emberiség élete. A cél az emberiség és az egyes ember előtt az, hogy a csúcsra feljusson, hogy elnyerje az üdvözülést. Éppen mert a világ nem oszlik két részre, földre és tőle független égire, hanem az egész a piramisban össze van kapcsolva, monisztikus, a feljutás a csúcsra lehetséges.⁷⁴ Az ember azonban egyedül nem érheti ezt el, hanem segítségére van az egyház a maga szervezetével, a szentségekkel. Az üdvözülés ugyanis bizonyos feltételekhez van kötve; e feltételek azonban nem az egyes embertől, annak egyéni, szubjektív akaratától, heroikus törekvéseitől függenek, hanem a szentségek átvételétől. A szentségek kiszolgáltatója pedig az egyház s ily módon ő az egyes embert objektíven közvetíti Istenhez.⁷⁵

A középkor előtt értéke tehát a túlvilági életnek van; a földi élet csak átmeneti állomás az örök cél felé, s csak veszélyeket jelent az emberre. Mivel mindenki a túlvilág felé tekint, a tudomány és a művészet is a túlvilági örök igazságok szerint igazodik. A történetírás ezért nem az egyes emberek vagy nemzetek egyéni életét beszéli el, hanem azt tünteti fel, hogy a legendák hősei mint jutnak egyre közelebb Isten országához. A filozófia a teológia szolgálatában van; célja nem az, hogy az emberi gondolkozás felépítse a tapasztalatok alapján a világ képét, hanem hogy az elvont vallási igazságokat igazolja. A fizika szintén nem a természeti jelenségeket írja le, hanem azt magyarázza, hogy Isten a látható dolgokban miként igyekezett akaratát kifejezni. Tehát ezért a drágaköveknek szimbolikus erőt tulajdonít s ugyanígy az egész természeti világot egy felsőbb isteni rend megnyilatkozásához képes könyvnek tekinti.⁷⁶ A művész pedig szintén az érzékfeletti világ megrajzolására törekszik s fantáziája előtt minden csak ezen világ szimbóluma és allegóriája. Ezt a felsorolást még hosszan lehetne folytatni, példákkal pedig in infinitum⁷⁷ igazolni. A lényeg az, hogy a transzcendens szempontok határozzák meg az emberiség gondolkozásmódját s mert e világnézet hirdetője, terjesztője az egyház, ezért a középkor legfontosabb hatalmi és kulturális szervezete is az egyház.⁷⁸

Ezzel a középkori világnézettel, ezzel az egyházi kultúrával szakított a reneszánsz. A reneszánsz világnézet szerint hatalom, vagyon, gazdagság, érzéki élet, szépség, gondolkozás és művészet, felszabadulva az aszkézis

⁷⁴Lásd ehhez még Andreas, Willy: *Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Stuttgart-Berlin, 1932. Andreas műve kifejezetten szellemtörténeti mű volt, Ifjabb Révész Imre is így értékelte, Mályusz pedig ismerte ezt a művet, ha másból nem, Ifjabb Révész Imre ismertetése alapján. Lásd ehhez Erős Vilmos: A szellemtörténet jegyében: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930-1939). *Egyháztörténeti Szemle*, 23 (2022) 3. 125–168. Illetve Révész Imre: Andreas, Willy: *Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Stuttgart-Berlin, 1932. *Századok* 68 (1934) 451–457.

⁷⁵Lásd ehhez még Mályusztól Mályusz: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*.

⁷⁶Mályusz egyébként szóban forgó előadásaiiban a középkorral külön nem foglalkozik. Az első részben inkább teoretikus alapon fejti ki a szellemtörténet társadalomtörténeti szempontokkal való kiegészítésének szükségességét. Itt viszont oldalakon keresztül Szekfünek a „Szerviensek és familiárisok” című művében kifejtett nézeteket ismerteti és cáfolja, ez viszont a középkorra vonatkozik. Lásd MTA KIK Kt., Ms 6547/155. 16–22.

⁷⁷Végtelenségig - latin.

⁷⁸Mályusz itt nyilván Eicken alapján nyilatkozik a középkorról, de más szellemtörténészek munkájára is utal Visszaemlékezéseiben, pl. Dagobert Freyére. Utóbbira lásd újabban Törő László Dávid: A szellemtörténet kultúrtörténeti vonatkozásai Dagobert Frey és Hans Fehr történészek példáján. *Valóság* 63 (2), 63–76. 2020. Illetve Mályusz: *Visszaemlékezések*. 387.

gondolatának hatalma alól, új fényben, új jelentőségben jelennek meg, mint az emberi lét szabad, nagy céljai.⁷⁹ Az eredendő bűn és a megváltás, a halál utáni élet háttérbe szorulnak, amikor a földi élet egy teljes, önmagától értetődő egésszé válik s nem csupán átmeneti stációvá válik. Mivel így mindkét életnek önálló értéke van, ezért dualisztikus a reneszánsz világnézete. Ez az új reneszánsz világnézet, amely merő ellentéte a középkorinak, csak a legfelsőbb társadalmi rétegekre hat, Olaszországban éppen úgy, mint nálunk, Mátyás udvarában. Jellemző, hogy a reneszánsznak nincs is külön társadalomelmélete⁸⁰, ami azt bizonyítja, hogy a tömegekkel nem törődött. A reneszánsz világnézet hatása tehát szűk körű s talán ez is az oka, hogy nagyon rövid ideig élt. A reformáció, majd még inkább az ellenreformáció már visszatérés a középkorhoz⁸¹, a középkori ideálhoz, tehát nem a reneszánsz folytatása.⁸²

Sematikusan a két, egymást felváltó⁸³ irányzatot így ábrázolhatjuk (20).⁸⁴ A két irányzat ellentétes, az egyes korszakok azonban kölcsönös hatásokat tüntetnek fel. Pl. a reformáció nem teljes felújítása a középkornak; az ellenreformáció művészete sok rokon vonást tüntet fel a reneszánsz művészetével, ami mind azt bizonyítja, hogy az elmúlt korszakok hatnak a későbbi időre, s abban – bár csökkenő erővel – tovább élnek.⁸⁵

Ily rövid vázlatban áttekintve a világnézet változásokat, módunkban van tárgyalandó korunkat jobban elhatárolni. Kezdődik tehát liberalizmussal 1830 körül⁸⁶, s tart a világháború végéig. A mai kornak, a

⁷⁹ A reneszánsz kiterjedt irodalmából lásd pl.

Egon Friedell: *Az újkori kultúra története II. Reneszánsz és reformáció*. Ford. Vas István, Tandori Dezső. Bp., 1990. (Ezt Mályusz is használta és értékelte.) Par excellence szellemtörténeti munka, még ha nem is feltétlenül az elsőrendűek közül való.

⁸⁰ Lásd mindehhez pl. Jakob Burckhardt vagy Egon Friedell műveit. Burckhardtról lásd *Történetelmélet II.* 1050–1051. Ugyanott részletek a „Világtörténelmi elmélkedések”-ből 1052–1077.

⁸¹ Ezt a gondolatot Mályusz Troeltsch-től kölcsönzi. Előadásainak egy korábbi részében ezt világosan meg is fogalmazza, még pedig a következőképpen:

„E felfogás szerint tehát az ellenreformáció kora az újkorba esik. Ezzel a szerfölkött kezdetleges felosztással és korelhatárolással szemben a modern szellemtörténeti kutatás képviselője, Ernst Troeltsch határozottan állást foglalt. 'Renaissance und Reformation' című rendkívül mélyen járó tanulmányában megállapította a reneszánsz és reformáció lényegét. Szerinte a középkor jellemző tulajdonsága az askézis; ez az askézis a theisztikus jámborság radikalizmusa, amely minden figyelmét csak a lélek megszentelésére és az embertársakkal mint Istenben való testvérekkel való együttélésre fordítja. A világ és a világi élet háttérbe szorul tehát sőt, minél inkább jelenik meg mint az eredendő bűn következménye, egyre idegenebb és veszélyt hordozóbb lesz s csak mint a legnélkülözhetlenebb életszükségletek kielégítésére szükséges tényezőnek tekintendő. Isten- és testvérszeretetnek ez az egyedüli értéke a földi életet csak átmeneti állomássá teszi egy örök cél felé. Ez az askézis tagadja tehát minden világi – érzékelhetőnek értékét és isteni eredetét, az értelmet így örök igazságokra irányítja, a művész fantáziáját pedig egy érzékfeletti világ megrajzolására serkenti, amelynek legalább is minden csak egy érzékfelettségnek szimbóluma és allegóriája.”

Troeltsch felfogásában a reneszánsz mindennek ellentéte, de a reformáció nem ennek a folytatása, hanem visszatérés a középkorhoz, egyenesen az askézishez (fejtegeti tovább Mályusz). MTA KIK Kt., Ms 6547/155 28–31. (Az idézett szövegrész 28.)

Lásd például mindehhez Ernst Troeltsch: *Aufklärung*. In: *Realencyklopaedie für protestantische Theologie und Kirche*. Begründet von Johann Jakob Herzog. Hg. Von Albert Hauck. Bd 2. Leipzig, 1897. 225–241.

Troeltsch e kijelentésére, illetve arra, ahogy ezt Mályusz alkalmazza, az egyébként szintén szellemtörténeti alapokon álló Ifjabb Révész Imre is reagál (inkább kételkedését kifejezve) egy Mályuszhhoz írott levelében. Lásd Erős: *A szellemtörténet jegyében*. 162–163.

⁸² Itt az eredeti szövegben Mályusz következő beszúrásai olvashatók: 7. lap! 17–20. lap. (Valószínűleg másik – esetleg egyetemi – előadásokból/szövegekből)

⁸³ Itt is Joel-re gondolhatunk, a korábban jelzettek értelmében. Lásd Joel: *Wandlungen der Weltanschauung*.

⁸⁴ Talán valamilyen ábrára utal Mályusz itt, amelyet előadásában felhasznált.

⁸⁵ Lásd a XVIII. századról szóló, említett előadás. MTA KIK Kt., Ms 6547/155.

⁸⁶ Lásd erre már Mályusz előadásai után, de hasonló időszakból és hasonlóan szellemtörténeti attitűddel (Ifjabb) Iványi-Grünwald Béla: *A legújabb kor története*. Bp., 1937. Valamint Ruggiero később idézendő munkája.

Iványihoz Erős Vilmos: „From „Geistesgeschichte” to Public History”. (The years of emigration of the Hungarian Historian, Béla Iványi-Grünwald Jr.) In: *Dynamics of emigration. Epistemic repercussions*. (Émigré scholars and the

neoromanticizmus korának⁸⁷ csirái felismerhetők ugyan már az 1900-as években, a filozófia reagált először, értékelmélet⁸⁸; előtérbe jutását azonban a háború siettette s kb. 1920-tól egy új világban élünk,⁸⁹ amely még csak most van kialakulóban. A régi intézmények, gazdasági rend, jogi felfogás, törvények stb. élnek ma, de a szellem már más.

Korunk elégedetlen az örökölt instrukciókkal, valami újat szeretne. Inkább negatív nyilatkozik meg az új korszak. Tárgyunk azonban nem napjaink története, hanem a világháborúval lezáruló XIX. század, így ezzel kell foglalkoznunk.

A XIX. század szellemi élete sokat örökölt a megelőző korszakokból. A középkortól átvette a kereszténységet, amely elválaszthatatlanul magába olvasztotta a késői antik etikát és krisztusi megváltói vallást⁹⁰ s amely kereszténység megteremtette az egyház hatalmas szervezetét. Ez az egyházi szervezet képviseli a XIX. században a konzervativizmust. Köréje csoportosulnak, védelme alatt húzódnak meg mindazok, akik ellenséges érzélemmel tekintenek az új időkre. Az egyház szervezetével, tanításával, a tömegekre ható képességével egy darab középkort képvisel a XIX. században s megakadályozza, hogy a felvilágosodás teljes győzelmet arathasson. Az egyház tanai fenntartják azt a hitet, hogy van transzcendens világ és így biztosítják a lehetőséget, hogy ha az emberiség kiábrándul a felvilágosodás ideáljaiból, akkor megint visszamenekülhessen és megújulhasson a feltámadt régiben s ismét a túlvilági élettől várja a földön elérhetetlen vágyainak teljesülését. Sajnos, az egyház konzervativizmusát kihasználja politikai célokra a reakció, amely előtt semmi magasztosabb cél nem lebeg s amelynek egyedüli vezérlő gondolata az, hogy minél sérthetetlenebbül megőrizze régi politikai és társadalmi előjogait. De ugyancsak a középkori egyháznak köszönhetjük, hogy a még régebbi, az antik kor kultúrája is átszármazhatott a XIX. századba. Ez a kultúra jelentős hatalommá lett az emberiség nyelvében, művészetében, intézményeiben, etikájában, neveltetésében s mindezt a legkülönbözőbb utakon át meg átjárta. Ma már észrevehetően egyre inkább háttérbe szorul, befolyása egyre kevesebb.⁹¹

Aminek ez az antik kultúrhagyomány egyre jobban és jobban tért enged, az a reneszánsz és a felvilágosodás öröksége, ez maga a XIX. század élő és uralkodó szelleme. Mi ennek a lényege? Ha a középkor és romanticizmus gondolkozása transzcendens és irracionális felé tör, akkor a reneszánsz és felvilágosodás reális és racionális színezetű. Ha a középkor a

production of historical knowledge in the age of extremes.) Edited by Stefan Berger and Philipp Müller. London-New York, 2022. 156–172.

⁸⁷Lásd erre még Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere; *Uő*: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. Illetve Szekfü: *Három nemzedék*.

⁸⁸Ez itt egy beszúrás, nem teljes mondat eredetiben sem. Az értékelméletre való utalás viszont szintén a szellemtörténeti arzenálhoz tartozik.

⁸⁹Lásd Mályusz: Értelmiségünk és a neonacionalizmus

⁹⁰Itt is nyilvánvaló a Troeltsch-hoz való kapcsolódás, ezek kifejezetten Troeltsch-i gondolatok. Lásd ehhez a korábbi jegyzetek. A német filozófus-teológushoz lásd pl. újabban Hans-Georg Drescher: *Ernst Troeltsch. Leben und Werk*. Göttingen, 1991.

⁹¹Ahogy erről szó esett, Ifjabb Iványi Grünwald Béla szintén szellemtörténeti pozícióból mutatja be a 19. századot nagy egyetemes történeti összefoglalásában. Egyik központi kategóriája a politikai romantika a század első felében, amihez képest a század további részének, második felének fejleményei (pozitivizmus, naturalizmus, liberalizmus, imperializmus) hanyatlást jelentenek szerinte. Erős: From „Geistesgeschichte” to Public History”. Illetve *Uő*: A szellemtörténettől a „public history”-ig. Ifjabb Iványi-Grünwald Béla történész az emigrációban. *Valóság* 64 (2021) 2. 44–53.

világmindenséget érzelmeivel akarja átfogni s abba bele akar olvadni, akkor a felvilágosodás ezt a hideg ésszel, a rációval akarja megismerni⁹² és a maga, az emberiség szolgájává óhajtja tenni. Ha a középkor és a romantika⁹³ világszemlélete organikus jellegű, mivel a világmindenséget szerves összefüggő egésznek látja s ugyanúgy az egyes társadalmi rétegeket is, addig a felvilágosodás szétbontja atomjaira az egész világképet, ugyanezt teszi a társadalommal is, amidőn egymástól független individuumok csoportjára atomizálja. – Ezzel a párhuzamba állítással felismertük a felvilágosodás és a XIX. század két alapvető szellemi tényezőjét, a racionalizmust és az individualizmust. Mindkettő a felvilágosodás öröksége.⁹⁴ A gondolati, szellemi elemek már ott világosan felismerhetők, a XIX. század csak teljes virágzásra hozza őket. Ezért hangsúlyozhatjuk, hogy a XIX. század sokkal közelebb van 1750-hez, mint 1930-hoz.

A racionalizmus lényege, rövidre fogva, az értelem, az intellektus és ráció egyoldalú uralmát jelenti az ember egész életében és a kultúrfejlődésben s ezzel kapcsolatban mindkettőben tervszerűséget és tudatosságot tételez fel, még pedig az élet eszközei és céljai tekintetében egyaránt. Hogyan lehetséges az, hogy az emberiség elfordult a középkori világnézettől s ezt az újat tette magáévá? A változás megindul az államélet terén, amikor a világi hatalmak szembefordulnak az egyház politikai befolyásával, az első gyökeres változás és fordulat azonban a szellemi életben következik be.⁹⁵

Áttekintve a tudomány terén végbement fejlődést, végeredményül azt is megállapíthatjuk, hogy amikor a felvilágosodás és a XIX. század a középkori egyházi kultúra helyébe új kultúrideálokat helyezett, akkor ezeket autonóm módon teremtette meg. Az egyházi tekintély elve tisztán külsőleges volt és közvetlenül isteni normákra támaszkodott. Vele szemben a felvilágosodás tudományában a gondolkodás autonómiája uralkodik. A XIX. század kultúrideáljai nem azért érvényesek, mivel valamely tekintély, pl. az egyház, követeli azt, hanem érvényességük meggyőző erejükből, saját immanens és közvetlenül érvényesülő hatóképességükből következik. Ott is, ahol a XIX. század új tekintélyeket állít fel, ezek érvényessége csak a tisztán autonóm és racionális meggyőződésen alapszik; sőt ha régi vallási meggyőződések érvényben maradnak, azoknak az igazsága és kötelező ereje sem az uralkodó tekintélyen, hanem első sorban a belső személyes meggyőződésen alapszik, legalább is a protestánsoknál.⁹⁶ Az ember tehát önmagában találja meg a

⁹² Lásd Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Ez a szöveg, mint talán már közzismert Mályusz szegedi egyetemi előadásait tartalmazza, amelyeket az 1920-as évek végén tartott. Lásd még Soós István: Utószó. Uo. 350–262. (Alapvetően jelen sorok értelmezésére támaszkodva.)

⁹³ Megjegyzendő, hogy Mályusz a romantikáról alapvetően pozitívan nyilatkozott (viszont röviden) előadásainak a 19. század első feléről szóló részében. Ezt is szellemi kategóriaként és „világnézetként” tárgyalta, amely a felvilágosodás egyoldalú racionalizmusa után szükségszerűen tér vissza a keresztény valláshoz és „a rendiség évszázadokon keresztül kifejlődött társadalmi formáihoz”. Ferenc király abszolutizmusa ellenben nem ezt a romantikát képviselte, hanem egy sivár és természetlen berendezkedést valósított meg. MTA KIK Kt., Ms 6547/156. 1-3.

⁹⁴ Mindennek kapcsán a számosan felidézhető szerző közül pl. Condorcet eszméire gondolhatunk. Lásd Antoine Nicolas de Condorcet: Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. In: *Történetelmélet I.* 315–367. Rövid ismertetés Condorcet-ről, magyar és idegen nyelvű irodalmáról stb., uo. 314–315. Illetve Antoine Nicolas de Condorcet: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Bp., 1986.

⁹⁵ Itt is beszúrás Mályusztól: 9-13. (Talán ez is egy másik előadás szövegére utal, amit itt felhasználhatott)

⁹⁶ Lásd erre pl. Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus*. Bp. 1939. Új kiadása: Máriabesnyő-Gödöllő 2006. (Utóbbi szintén értelmezés/kísérő tanulmány nélkül, tehát több tekintetben tudománytalanított formában, számos elírással/nyomdahibával.)

mértéket, hogy valamit igaznak vagy hamisnak válasszon, s ugyanúgy az ő belső elhatározása dönt esztétikai és erkölcsi kérdésekben is.

Bizonyos adag racionális felfogás szükséges a tudományokban, azok fejlődése nélküle el sem képzelhető. A XIX. század azonban túlzásba ment, amikor uralkodó irányzattá a pozitivizmust⁹⁷ tette meg. A XIX. század tudományosságát főleg két egyoldalú vonás jellemzi: 1./ többre becsüli a szétbontást, mint a szintézist, és hogy csak töredékes világképhez jut el; 2./ szellemi tudományokban az értelmet a fantázia és az érzelm rovására jogtalanul állítja előtérbe. E két tulajdonság érvényesülésének káros következményei voltak: mivel szintézishez fantázia kell, ez pedig az egzaktság hamis kultusza következtében kárhozatos dolognak látszik, a pozitivisták világképben az egység sem jut kifejeződésre. A tudományos világkép csak az egyes elemek tömege. Pl. a pszichoanalízis azt mondja, hogy a lélek ösztönök tömege, minden magasabb egység nélkül. Hiányzik az értelem, a megértés a lelkiélet specifikus tulajdonságaival szemben.⁹⁸ A belső élet sokféleségével szemben a tudomány színvak. Ugyanígy az emberi társadalom és kultúra tényeit visszavezette a XIX. század az egyes emberekben végbemenő egyes előzmények tömegére, ismét csak nem törődve a társadalom és kultúra meglepő egységével. Mivel igazi egzaktság, atomizálás a természettudományok területén lehetséges, a XIX. sz. ezeket is tekintette valódi tudományoknak, míg a szellemieknek, történelemnek, filozófiának csak másodrangú szerepet juttatott. A történettudomány iránya, a historizmus⁹⁹ azonban megelégszik a tények, mint értéktelen tények leírásával, amelyeket a mindenkori történeti összefüggésből akar megérteni és megmagyarázni, s így minden vallást a maga helyén és idejében szükségesnek tart, de már nem kutatja azok értelmét és értékét.

A mi korunk, szakítva a pozitivizmus, naturalizmus és historizmus¹⁰⁰ XIX. századi uralmával, megváltoztatta, eltolta a vizsgálódás módját, még pedig úgy, hogy analízis helyett a szintézist, a mechanikus helyett az organikust, a kauzális helyett a finalist¹⁰¹ tartja fontosabbnak. Ennek megfelelően a mai tudományos gondolkodásban érvényre jut a totalitás gondolata, még pedig nemcsak a biológiában, pszichológiában (Spranger!¹⁰²), szociológiában, hanem valamennyi szellemi tudomány terén. Az értékkutatás

⁹⁷Lásd ezekről R. Várkonyi: *A pozitivizmus a magyar történettudományban*. I-II; Thienemann: A positivismus és a magyar történettudományok. Hozzá lehet tenni, hogy Mályusz itt már a később R. Várkonyi Ágnes által helyesen értelmezett aspektusból tekinti a pozitivizmust. Azaz valószínűleg (szövege erre utal) Comte-ra gondol itt, illetve a pozitivizmusnak arra az alapvető jellemzőjére, hogy a történelemből természettudományt és szociológiát kívánt csinálni, s előfeltételének tekintette az általános törvények megfogalmazását, valamint az ebből egyenesen következő predikciót. Lásd, erre pl. Tóth Zoltán: *Elfelejtett előzmények*. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 57–109. Valamint Erős Vilmos: *Modern historiográfia*. (Az újkori történetírás egy története). Bp., 2015. 107–128. Uo. további részletesebb irodalom is.

⁹⁸ Ez is kifejezetten Dilthey-hez kötődő gondolat. Diltheyhez lásd Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Bp., 2004. Legújabbán Bodor Mária Anna: *A szubjektumról az egzisztenciáig : a szellem*. Bp., 2018. Eredeti mű lásd pl. Wilhelm Dilthey: *Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie*. In: *Gesammelte Schriften*, Band V. Hg. G. Misch. Stuttgart, 1924. 139–240.

⁹⁹ Ezek is telivér módon Ernst Troeltsch-höz köthető gondolatok. Lásd még hozzá Joó Tibor: *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete*. Szeged, 1931. Illetve Uő: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. 83–88.

¹⁰⁰ Itt is Troeltsch-öt idézhetjük fel Mályusz alapvető forrásaként. Lásd pl. Ernst Troeltsch: *Der Historismus und seine Probleme*. Erstes Buch: Das logische Problem der Geschichtsphilosophie. Hg. Graf W., Berlin, 1922; Uő: *Der Historismus und seine Überwindung*. (Fünf Vorträge.) Eingeleitet von Friedrich von Hügel. Berlin, 1924.

¹⁰¹ Azaz a célt, a célokat - E.V.

¹⁰² Mályusz felkiáltójele. Lásd minderre Joó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Bp., 1935. Különösen 88–102.

Valamint Eduard Spranger: *Lebensformen*. Halle, 1930. 7. Auflage.

Illetve Joó Tibor: Spranger történetfilozófiája. *Athenaeum*, 18 (Új folyam)(1932) 234–242.

és értékrelativitás is érvényesül¹⁰³, még pedig a szellemi kultúra szociológiai, azaz művelődéstörténeti szemléletével összefüggően. Eszerint minden vallás, minden művészet függ ugyan a gazdasági és társadalmi alépítménytől, azonban mindég van valami specifikus tartalma, úgy hogy - mint Vierkandt¹⁰⁴ mondja – Isten minden kultúrában és minden korszakban más és más oldaláról mutatja meg magát.

A racionalizmus a XIX. században az egész emberi életet áthatja. Nem törődve tradícióval és érzelmekkel, kíméletlenül alaposan és módszeresen mindent a célszerűség szabályai szerint akar átalakítani, s természetes túlzással az embert is a racionalizálás szubjektuma helyett annak objektumává teszi. A modern vállalkozásban a munkás valóban csak tárgy, de ugyanúgy maga az egyes vállalkozó is egy kartellben hasonló módon korlátok közé kerül. Ennek a racionális felfogásnak igazi szimbóluma a gép. Az értelem, a szellem koncentrációját jelenti, mivel a feltaláló szellemi képességeit vitte bele; aki a gépet használja, annak már megfelelő mértékben kevesebb szellemi erőt kell érvényesítenie. Az értelem így valóban objektiválódik a gépben, az ember pedig a gép eszközévé lesz. A gép azután szellem nélkül végzi munkáját; a cséplőgép pl. ugyanazon mozgást végzi, akár kéve, akár véletlenül élő ember kerül bele, míg ellenben a cséplőhadaró, ha dolgozó ember kezében van, azonnal különbséget tesz. Ezért is szimbólum a gép. A XIX. századi és mai jogi életünk írott törvények szerint igazodik. Az írásba foglalt jog az életet paragrafusokba akarja törni, egész gépszerűen. Ellenben a középkorban, mikor még a jog élő, fel nem jegyzett jog volt, hozzásimult öntudatlanul is a valósághoz s amint fejlődött a gazdasági, társadalmi élet, ugyanúgy változott vele együtt. Ma is megváltozik a törvény, de csak a tudatos értelem s az ennek eszközei gyanánt szereplő legfelsőbb bíróság, a kúria és a parlament végzi ezt el.

¹⁰⁵(A XIX. század tudományos felfogása valóban visszatükrözi a kor világnézetét, felfogását. Sőt egyik a másikat erősíti. Az egyes tudós gondolkodását a kor erősen befolyásolja, sőt egyenesen determinálhatja. Igaz, az újabb változás is mindég szellemi téren kezdődik, azonban mindég elfogulatlan kutatók kisebb részleteredményei a kiindulópontok, amelyekről a későbbi, újabb és újabb generációk tovább építenek. Öntudatával minden tudós saját korában gyökerezik. A művészet már inkább dolgozik intuícióval, s így a jövő sejtelmeinek is jobban kifejezést tud adni. Ez is kifejezi a kor lelkét és hangulatát, a jövő útjait azonban inkább megsejti, mint a tudomány.)¹⁰⁶

A XIX. századnak a racionalizmus mellett másik alapvető tulajdonságával, az individualizmussal rövidebben végezhetünk. Jelenti ez a régi társadalmi formák és keretek széttörését és helyébe az atomizált társadalom feltűnését. Erről a folyamatról lásd Tönnies, Gemeinschaft und Gesellschaft.¹⁰⁷ Gemeinschaft jelenti azt a közösséget, amelyben az ember

¹⁰³ Az értékelmélet klasszikusa a neokantiánus Heinrich Rickert. Lásd pl. Heinrich Rickert: Kultúrtudomány és természettudomány: In: *Történetelmélet II.* 193–268.

¹⁰⁴ Vierkandthoz lásd Mályusz: *Visszaemlékezések.* 387. Illetve Alfred Vierkandt: *Gesellschaftslehre. Hauptprobleme der philosophischen Soziologie.* Stuttgart, 1923. Vierkandtnak nagy hatása volt Hajnal Istvánra is, Mályusz talán legközelebbi szellemi barátjára és harcostársára.

¹⁰⁵ A következők az eredeti szövegben is zárójelben találhatók.

¹⁰⁶ Itt Mályusz beszúrása: 13–4. lap. +15 után. (Lásd előző jegyzetek, talán másik szövegre utal itt is.)

¹⁰⁷ Tönnies-nek Mályusz említett pályatársára, Hajnal Istvánra volt még alapvető hatása. Hajnalhoz lásd Lakatos László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája.* Bp., 1996. (Hajnalban – tévesen – a szellemtörténet nagy ellenfelét

különböző kisebb organizmusnak a része. Pl., hogy családban nemzetségben, céhben vagy nagybirtok szervezésében¹⁰⁸ telik el élete. Érzi, hogy tagja ezeknek s ennek megfelelően kötelességet érez a maga közösségeinek többi tagja iránt. Ezzel szemben a modern társadalom atomokból áll, akik csak a legszűkebb hozzátartozókkal éreznek valamelyes lelki kapcsolatot. Ahol legteljesebb virágzásra jutott, a bolsevik Oroszországban¹⁰⁹, ahol a család is szétporladt, ott csak egyes emberek és ezek összessége, a tömeg maradt meg. Az atomizált társadalom tagjai, az individuumok¹¹⁰ idegenül állnak egymással szemben, részvét és kötelességtudat nélkül, egymást idegeneknek tekintik s csoportjaik többé nem organikus jellegűek, hanem mint a szakszervezetek¹¹¹, vagy fasiszta korporációk¹¹², azonos foglalkozású emberek mechanikus csoportjai, amelyeknek az a céljuk, hogy a megélhetést tagjaik számára megkönnyítsék s nekik érdekeik védelmét lehetővé tegyék.

Az egyén, individuum tehát elnyerte a legteljesebb szabadságot. Az individualizmus azt jelenti, hogy politikai, gazdasági és szellemi tekintetben az ember teljesen tetszése szerint cselekedhet. A liberalizmus biztosítja a politikai téren a cselekvés szabadságát, a kapitalista gazdálkodási rend a gazdaságin, a gondolkodás autonómiája pedig a tudomány és a világnézet terén. Mindez nagy előnyöket biztosít; lehetővé teszi az egyes ember érvényesülését, azt, hogy minden erejét, tehetségét kifejthesse, ami elképzelhetetlen pl. a középkori társadalomban.

A kép teljességéhez hozzátartozna, hogy részletesen ismertessem, mint fejlődött ki a liberalizmus és kapitalizmus és hogyan lesznek a XIX. század történetében a leglényegesebb tényezők¹¹³, amelyek az egyes államok belső életében és külpolitikájában is döntő szerepet játszanak. Sajnos, erre már nincs idő. Ehelyett: Ruggiero: *Geschichte des Liberalismus in Europa*, 1930, lap.¹¹⁴ Dékány¹¹⁵, ugyanó szociológus is. (Ruggiero jó könyv, a liberalizmus

látva, pontosabban azonosulva Hajnal szellemtörténet-ellenesként is értelmezhető nézeteivel, de a szellemtörténet behatóbb ismerete nélkül.) Lásd még Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig, 1887. Az egész problematikához Erős: *Populus, plebs, rusticus*. Számos helyen.

¹⁰⁸ Lásd még Mályusz: „Magyarország a gótika korában” MTA KIK Kt., Ms 6553/2. 1932/3.

¹⁰⁹ Lásd Mályusz: A vörös emigráció. Mályusz a szegedi előadásainak bevezetésében is világnézetként jelöli meg a bolsevizmust, s az ellene a historizmus jegyében való harcot tekinti egyik fő feladatának.

„A kommunista világnézetnek Oroszország határain túli továbbterjedése arra int bennünket, hogy nem szabad közömbösen szemlélünk, mint csökken egyre jobban korunknak történeti érdeklődése. A közönyösség a bolsevizmus előretörését könnyíti meg, viszont a történeti gondolkodás elmélyítése gátat emel az ázsiai áradattal szemben. A *historizmus* ápolása tehát műveltségünk megvédésével, megőrzésével azonos, és amikor a múltat tanulmányozzuk, akkor a proletár-világnézettel is harcolunk, amely mindent elsepréssel, alacsony színvonalú nivellálással fenyeget.” Mályusz : Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál 467. Hasonló gondolat a 472. oldalon is. Lásd még itt a bevezetés.

¹¹⁰ A person (személy) contra individu probléma a keresztény perszonalizmus alapvető kérdése volt. Lásd ehhez (főként Szekfü Gyula kapcsán) Erős Vilmos: *Erkölc és államrezon*. (Szekfü Gyula és Jacques Maritain kapcsolata.) *Világosság*, 49 (2008) 9-10. 167–174

¹¹¹ Ez tehát a baloldal ellen szól, „A vörös emigráció” invektíváinak jegyében.

¹¹² Ez pedig a jobb, sőt a szélsőjobb ellen. Az olasz fasizmusról éppen erre az időszakra vonatkozóan lásd pl. Renzo De Felice: *Mussolini il fascista*. Turin, 1966-68.

¹¹³ Lásd Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere.

Valamint MTA KIK Kt., Ms 6547/157.182. és passim. A zsidóság negatív szerepével együtt. (Lásd itt a bevezetés.)

¹¹⁴ Itt hiányok vannak az eredeti szövegben, nyilván odavetett jegyzetekről van szó, de azért ezek is beszédek, több szempontból is.

Lásd az utalt munkákhoz *The History of European Liberalism*. By Guido de Ruggiero. Translated by R. G. Collingwood. Gloucester, Mass., 1981. (First published by the Oxford University Press in 1927.) (Mályusz minden bizonnyal a német fordítást olvashatta, angolul nem tudott. Erre utal az itt szereplő – feloldva – *Geschichte des Liberalismus* cím is)

Ruggiero egyébként kitűnő filozófus és eszmetörténész volt, Benedetto Croce nagy barátja és hű követője, aki – Crocéhoz hasonlóan – szellemtörténeti/eszmetörténeti keretekben gondolkodott. Viszonyukhoz lásd *Carteggio Croce-Ruggiero*. A cura di Angela Schinaia – Nunzio Ruggiero. Introduzione di Gennaro Sasso. Società Editrice di Mulino, 2007.

¹¹⁵ Valószínűleg Dékány István. Róla lásd pl. Mályusz: *Visszaemlékezések*. 452–453.

szellemi gyökereit, XVIII. századi felfogását részletesen ismerteti, azután a francia, angol, olasz, német liberalizmust, mint az általános liberalizmus történeti formáit. Nem liberális-ellenes – mint nálunk ez ma divat¹¹⁶ -, mégis elfogulatlanul igyekszik értékelni.)”

A rövidítések feloldása: MTA KIK Kt. – A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára

¹¹⁶ Mályusz nyilván leginkább Szekfű Gyula felfogására gondolt, annak lényegi antiliberalizmusára, amelyet látványos tanulmányban vitatott. Lásd a korábbi jegyzetek és Szekfű: *Három nemzedék*. Valamint Erős: *A Szekfű-Mályusz vita*. Szekfűhöz legújabban Vilmos Erős: Gyula Szekfű (1883-1955) In: *Bloomsbury History: Theory and Method*. Gen. Ed. Stefan Berger. London, 2021.